

Drago Miletić
Marija Valjato Fabris

Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori

Drago Miletić
Marija Valjato Fabris

Pregledni rad/Scientific review
Primljen/Received: 15. 09. 2014.

UDK:
904:726.54(497.5 Gora)

DOI:
<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2014.4>

SAŽETAK: Crkvu Uznesenja B. D. Marije u Gori sagradili su templari u drugoj četvrtini 13. stoljeća na mjestu starije romaničke crkve. U turskim osvajanjima crkva je teško oštećena. Nakon oslobođanja prostora Banovine temeljito je obnovljena, a u drugoj polovici 19. stoljeća i znatno produžena. Početkom Domovinskog rata neprijatelj je najprije spalio, a ubrzo nakon toga i minirao crkvu. Raščišćavanjem ruševina i istraživanjem njezinih preostalih zidova, ispod baroknog sloja u visokom se postotku utvrdilo postojanje izvornih zidova, sa svim dijelovima sustava svodenja i ostalim pojedinostima, što je s dijelovima arhitektonske plastike, pronađenim u urušenju, usmjerilo obnovu na rekonstrukciju templarskog sloja crkve.

KLJUČNE RIJEČI: *Gora, templari, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, rekonstrukcija*

Kulturocid koji je tijekom Domovinskog rata proveden na okupiranim područjima Hrvatske posebno je bio sustavan u uništavanju sakralne kulturne baštine, koja je na našim prostorima najčešće najizraženiji pokazatelj identiteta naroda koji na njemu živi. U četiri ratne godine služba zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj bila je u potpunoj defenzivi. Njezino djelovanje svodilo se tada uglavnom na preventivnu zaštitu ili evakuaciju ugroženih pokretnih spomenika kulture. Slijedilo je popisivanje ratnih šteta na neokupiranim, a to znači samo dostupnim i time ipak manje razorenim dijelovima Hrvatske. Kad je ubrzo nakon završetka rata trebala početi intenzivna obnova kulturne baštine, samo prethodno popisivanje ratnih šteta pokazalo se nedovoljno, iako je bilo iznimno kvalitetno organizirano i provedeno. Prve godine nakon završetka rata opet su utrošene u popisivanje ratnih šteta, sada na oslobođenom dijelu zemlje.

Svih ratnih godina raspolagalo se kvalitetnim podacima o brojnim razaranjima i nekih izuzetno važnih spomenika kulture. Te najčešće u vjetar bačene informacije,¹ a s njima i godine za pripremu očekivane intenzivne obnove kulturne baštine u Hrvatskoj, nisu iskorištene ni za izradu globalne strategije obnove kulturne baštine, za koju se moralo znati da će uslijediti u bilo kojem obliku nakon završetka rata, ni strategije obnove najvažnijih pojedinačnih spomenika kulture o čijem se razaranju, djelomično ili potpuno, raspolagalo pouzdanim podacima i temeljnom dokumentacijom.² Stoga ne začuđuje da nakon strašnih ratnih razaranja u državnom proračunu nije izdvojena ni zasebna stavka za obnovu u ratu oštećenih i razorenih spomenika kulture, čiju je obnovu na cijelom prostoru Hrvatske moralo koordinirati jedno krovno stručno tijelo. Uglavnom, sve je bilo prepušteno administrativnom postupku Ministarstva obnove koje je uspostavilo svoje

1. Gora, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, pogled sa zapada na unutrašnjost, u kolovozu 1995. (snimio D. Miletić).

Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, view from the west of the interior in August 1995 (photo by D. Miletić)

kriterije, koji nisu bili prilagođeni specifičnostima obnove spomenika kulture, zatim inicijativama župnika, ali i pojedinim nastojanjima posve nekoordiniranih regionalnih i gradskih zavoda za zaštitu spomenika kulture ili nekih njihovih agilnijih konzervatora.

Naime, znatan dio konzervatora tvrdo je zastupao mišljenje da posao konzervatora nije izvođenje faksimilske rekonstrukcije srušenih spomenika. Budući da su brojni spomenici bili do temelja srušeni, upravo je takvo rekonstruiranje crkava, kapela, važnih stambenih i javnih zgrada, posebno u onim slučajevima u kojima se moglo ocijeniti da se raspolaze s dovoljno kvalitetnih podataka, bila jedina opravdana opcija. To se najbolje ogledava s jedne strane na primjeru faksimilske rekonstrukcije župne crkve sv. Lovre u Petrinji,³ i s druge strane u nedalekoj Glini, gdje je nova župna crkva sagrađena, ne samo u novom obliku nego i na drugom mjestu.⁴ U središnjem parku Petrinje, na mjestu na kojem se do 1992. godine izdizala crkva sv. Lovre, nakon završetka rata nije se iznad zatravnjene površine vidio ni kamen na kamenu. Već 1998. godine završena je rekonstrukcija crkve u nekadašnjem obliku bez većeg sudjelovanja konzervatora, a zahvaljujući isključivo izuzetnom zalaganju tadašnjega župnika.⁵ Neke su pojednosti loše projektirane i izvedene, što se moralo i moglo izbjeći s istim troškom da su se pripreme i realizacija rekonstrukcije provele drugačije. Budući da nije bilo više starog baroknog inventara, poslije je zakazala i suradnja na unutarnjem uređenju crkve. Suprotno Petrinji, u Lasinji se nije krenulo u izvedbu faksimila klasicističke župne crkve sv. Antuna Padovanskog (1833.), nego na gradnju „moderne“ crkve na novom mjestu, koja je danas samo jedan od primjera dugačkog niza loše suvremene sakralne arhitekture. Slično se dogodilo i u Glini, gdje se klasicistička crkva sv. Ivana Nepomuka (1830.) nalazila s istočne strane velikog središnjeg parka, a nova, znatno veća crkva s predimenzioniranim pastoralnim centrom,

sagrađena je na rubu grada, zapadno od parka, na nasipanom priobalnom dijelu rijeke Gline.⁶ Novo mjesto, novi oblik. Rezultat je da danas imamo na Banovini jedinstven primjer crkve s *campanilom*, zvonikom odmaknutim od crkve. U konačnici to znači da je u poslijeratno doba našim novcem neprijatelj uspio dijelom ostvariti svoj naum, zatrti prepoznatljiv kontinuitet hrvatskog identiteta u Glini, koji se na prostoru Banovine ponajviše odražava u postojanju u prostoru lako prepoznatljivih baroknih i klasicističkih crkvi.

A trebalo je nastojati primijeniti iskustva stečena nakon Drugog svjetskog rata u obnovama, prije svega razrušenih poljskih i njemačkih gradova, ali i nizozemskih, belgijskih i francuskih. Koja je bila alternativa faksimilskoj obnovi povijesnih središta Gdańska ili Varšave? Usprkos činjenici što su to danas faksimili, oni su izuzetno atraktivna turistička odredišta koja posjetitelji doživljavaju kao i druga stara, slikovita i za boravak ugodna povijesna mjesta. A ono što je posebno dojmljivo, Gdańsk, koji je po svim svojim značajkama bio grad njemačkog naroda, nevjerojatnim marom i troškom rekonstruirala je poljska država s novonaseljenim građanima isključivo poljske nacionalnosti. Poljaci još uvijek rekonstruiraju Malbork (Marienburg), sjelo Teutonskog viteškog reda, koje je Crvena armija dijelom srušila, a dijelom teško oštetila. Je li nasuprot tim golemim naporima i golemim sredstvima koja su utrošena u takve obnove srušenih gradova rješenje bilo nešto slično ulbrichtovskom negiranju stare urbane matrice i gradnja novoga grada kojim je Dresdenu posve zatrt povijesni identitet? Poljska, njemačka, belgijska, francuska iskustva morala su se sagledati i njihova pozitivna iskustva primijeniti u obnovi hrvatske kulturne baštine. Naprotiv, istodobno je kod nas gotovo na ulbrichtovski način negirana povijesna matrica Hrvatske Kostajnice, srušeni su ostaci niza kuća i provučena je uz Unu nova prometnica, pri čemu se odustalo od obnove čak i onih najvažnijih oštećenih ili srušenih zgrada i župne crkve. Ukratko, slikovito rečeno, grad su četnici teško izranjavali, ali mi smo ga eutanazirali.

Posljedica apriornog odbijanja aktivnog sudjelovanja konzervatora u mogućoj faksimilskoj rekonstrukciji najznačajnijih srušenih spomenika kulture bilo je da se s obnovom počelo nekoordinirano, bez pripremljene strategije, jasno istaknutih prioriteta, metodologije i tehnologije kojom će se provoditi obnova. Istina jest da je količina sredstava, koja se tada godišnje izdvajala za službu zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj, posebno s obzirom na okolnosti, bila gotovo simbolična, ali se postojeći aparat službe mogao i morao aktivno upregnuti u proces obnove i nametnuti se izradom odgovarajuće dokumentacije i programa, sve u bliskoj suradnji s Ministarstvom obnove. Stoga ne čudi da ni danas još uvijek ne postoji ozbiljna namjera ni pripremljena dokumentacija za rekonstrukciju najljepše i najvrjednije kostajničke barokne

kuće Sonnenschein, koja je bila jedan od pet objekta iznimnog povijesnog ansambla koji se postupno razvio s obje strane unskog mosta.⁷ Danas od tog povijesnog ansambla postoje još samo tri dijela i surogat četvrtog. Što tek reći na to da i nakon dva desetljeća od završetka rata, od barokne župne crkve sv. Nikole u Hrvatskoj Kostajnici i nadalje strše samo krnji ostaci zidova svetišta. Što reći na činjenicu da ni nakon dva desetljeća nisu ni pokrenuti radovi na rekonstrukciji zgrade Lječilišne restauracije u Topuskom (poslije nazvana zgrada ZAVNOH-a), koju su 1991. godine srušili, da cijela priča bude još tužnija – hrvatski vojnici. Ako se „nekima“ osobno ni danas ne sviđa dio povijesnih događanja vezanih uz tu zgradu,⁸ ostaje nepobitna činjenica da je ta zgrada „nosila“ lječilišni sklop uklopljen u urbanu strukturu sjedišnog dijela Topuskog, pa je već samim tim nužna njezina rekonstrukcija.⁹ Taj, kao i dugačak niz drugih programa udarat će u „betonski zid“ tako dugo dok Ministarstvo kulture bude izdvajalo godišnje 2,4 eura po stanovniku (2014.) za sve zaštitne radove na spomenicima kulture u Hrvatskoj.

Treba se ipak prisjetiti da obnova u ratu srušenih ili teško oštećenih spomenika kulture nije svugdje provedena na jednak način. Po uspješnosti obnove izdvaja se područje zadarskog zaleđa koje je bilo strahovito razoreno, a na uzoran je način bliskom suradnjom s konzervatorima obnovljen, uz one više ili manje oštećene, faksimilskim rekonstrukcijama niz crkava (Karin, franjevačka crkva i samostan; Kula Atlagića; Jasenice crkva sv. Petra i dr.). U kontinentalnom dijelu Hrvatske izvedene su u cijelosti ili djelomično faksimilske rekonstrukcije nekoliko župnih, samostanskih i parohijskih crkava (Hrvatska Dubica, Hrastovica, Petrinja, Viduševac, Čuntić, Karlovac), a složenošću i opsegom izvedenih radova izdvaja se faksimilska rekonstrukcija prostrane kasnogotičke crkve sv. Marije u Voćinu.¹⁰

Ubrzo nakon Oluje, tijekom jednodnevnog informativnog obilaska, Komisija za popis ratnih šteta došla je u Goru.¹¹ Odmah nakon ulaska kroz veliko urušenje istočnog pročelja župne crkve, ugledali smo kvalitetno oblikovan i klesan ugaoni pupoljak kamenog kapitela starije crkve, koji je nakon dva i pol stoljeća iskočio iz razrahljene strukture baroknog polustupca prizidanog sjevernom zidu na onom mjestu na kojem bismo u drugim crkvama očekivali trijumfalni luk svetišta (sl. 1, 2). Ta mala, uzbudljiva pojedinost odmah nam je potaknula maštu, nagovješćujući da se i ispod ostalih baroknih polustupaca u unutrašnjosti crkve također mogu očekivati daljnji nalazi izvornih dijelova starije gotičke crkve. Odlučeno je da se ruševinama gorske župne crkve pristupi što hitnije s najvećom pažnjom.¹²

Nakon što je Ministarstvo kulture prihvatilo zahtjev Hrvatskog restauratorskog zavoda i uvrstilo Goru u Program zaštitnih radova, raščišćavanju crkve pristupilo se 1997. godine. Uslijedilo je istraživanje preostalih zidova, analiza

2. Gora, crkva Uznesenja BDM, ranogotički kapitel S2 nakon djelomičnog odzidanja (snimio D. Miletić).

Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, the early-Gothic capital S2, after it was partially disengaged from the wall (photo by D. Miletić)

i valorizacija svih nalaza,¹³ na čijoj je podlozi izrađen 2002. godine idejni projekt.¹⁴

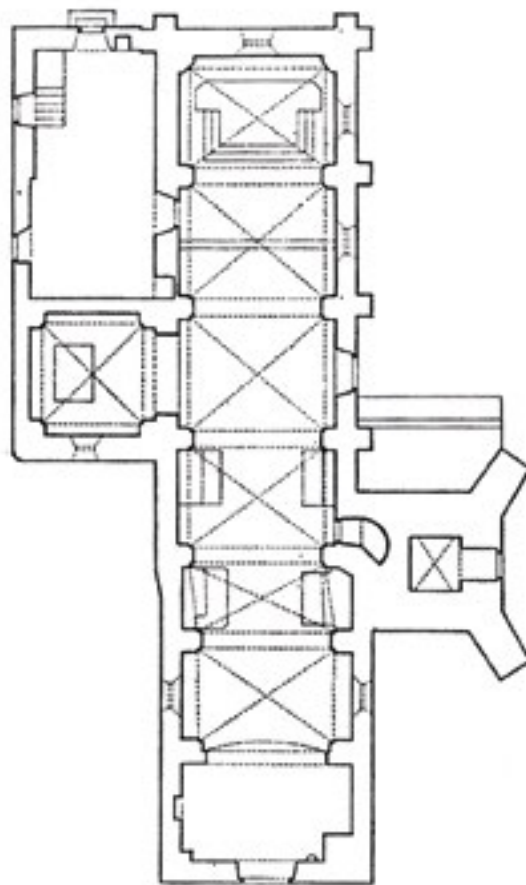
Provedeni postupak odmah je ukazao na, prema našoj procjeni, jedini ispravni smjer daljnje aktivnosti. Iznimna količina potrebnih podataka, kao i iznimno visok postotak *in situ* sačuvanih svih ključnih dijelova i sklopova arhitektonske plastike ranogotičke crkve, kao i njihova velika količina pronađena u urušanju crkve, usmjerila je naše daljnje radove prema rekonstrukciji izvorne gotičke crkve.

Stariji, templarski¹⁵ sloj crkve prije njezina miniranja bio je slabo uočljiv pa je pišući o sakralnoj arhitekturi goričkog i gorsko-dubičkog arhidakonata, Đurđica Cvitanović primijetila: „Jedva da se tu i tamo kao u strukturi crkava u Kamenskom i Gori otkriva gotički sloj.“¹⁶ Lelja Dobronić stariju templarsku crkvu nalazi u dužini prva tri traveja barokne crkve,¹⁷ a Đurđica Cvitanović u četiri jarma.¹⁸ Na temelju kanonskih vizitacija, Đurđica Cvitanović rekonstruira tijekom obnove gorske crkve neposredno nakon oslobođenja od Turaka te opseg i način barokizacije crkve nakon tri desetljeća.

Nakon oslobođenja od Turaka, uslijedila je prva obnova ruševne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori

3. Gora, crkva Uznesenja BDM, pogled s jugozapada (snimio N. Vranić, 1963., fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, view from the southwest (photo by Nino Vranić, 1963, photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage)

4. Gora, crkva Uznesenja BDM, tlocrt crkve prije miniranja.
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, ground view of the church before it was mined

koju je proveo prvi župnik Mihael Podravec 1702. godine. U tada izvedenim radovima ne možemo tražiti neke stilske značajke, jednostavno je to bilo tek najnužnije osposobljavanje stoljetne ruševine za ponovnu funkciju. Na velikom oslobođenom prostoru bilo je tada potrebno u što kraćem vremenu obnoviti stare i izgraditi velik broj novih crkava. Na gorskoj crkvi radovi su se sveli na uklanjanje gornjih zona razrahljenih zidova s ostacima svodova, nakon čega je crkva ponovno dobila krov i iznad glavnog pročelja drveni tornjić za jedno zvono, a unutrašnjost umjesto svoda drveni strop, uza zapadni zid prislonjeno je skromno drveno pjevalište, dok je sa sjeverne strane prigradena skromna sakristija, zidana kamenom dobivenim iz prethodnog raščišćavanja. Žbukanjem i bijeljenjem unutrašnjosti crkva je ponovno osposobljena za svoju namjenu.¹⁹

Kad su se prilike na Banovini donekle stabilizirale, gorska župna crkva među prvima je temeljito obnovljena u vrijeme zagrebačkog prepošta Pavla Četkovića 1726.-1736., pri čemu je unutrašnjost dobila posve nov izgled, ali ne u artikulaciji prostora, koja je ostala ista, nego uporabom karakterističnog baroknog oblikovnog repertoara i opremanjem crkve novim inventarom. Crkva je ostala podijeljena četirima jarmima presvođenima križno-bačvastim

svodovima, a drveno jednostavno pjevalište zamijenjeno je zidanim. Priklesanim kamenom i spolijama gotičke crkve obzidani su ranogotički nosači, pri čemu su djelomično otučene ili natučene sve ranogotičke baze, tamburi i kapiteli, neke više, neke manje. Vanjština je pretrpjela manje promjene. Zadržani su kontrafori, razgrađen je završni vijenac, na mjestu ranogotičkih prozora izvedeni su niži i širi polukružno nadvijeni prozori koji su s vanjske strane dobili u žbuci izveden okvir s rubnom letvicom. Zazidan je prozor u istočnom zidu, unutar njega je ispod nadvoja ranogotičkog prozora oblikovan jednostavni okulus i na kraju je ožbukano pročelje zidano pravilnim klesancima. Na zapadnom pročelju zamijenjen je gotički portal novim, jednostavno oblikovanim polukružnim kamenim okvirom. Najveća i nadaleko vidljiva promjena na vanjštini crkve bila je prigradnja zvonika prislonjenog uz južno pročelje, u koji su integrirani ostaci zvonika na preslicu (sl. 11), koji je postupno nadogradnjama postao izrazito visok i vitak.²⁰

U doba te temeljite obnove crkve u Gori, životne prilike na prostoru Banovine bile su i dalje teške, a svakodnevnica nesigurna, o čemu ponešto govori i potreba za gradnjom cinktora s nekim još uvijek obrambenim elementima. Teritorijalno vojno ustrojstvo cijelog tog prostora i voj-

nički organiziran način života stanovništva unijeli su u svakodnevnicu strogost koja je u mnogobrojnim prigodama prelazila u grubost. Tu grubost, možemo čak reći i bezosjećajnost, u barokizaciji srednjovjekovne gorske župne crkve lako ćemo prepoznati ako način njezine obnove usporedimo s barokizacijom crkve sv. Marije u Lepoglavi, ali ne samo u često spominjanom osebujnom načinu produljenja broda lepoglavske crkve, nego prije svega u jednoj razmjerno maloj pojedinosti koja posjetitelju nije uočljiva. Gotičkoj lađi lepoglavske crkve Ratkaji su s južne strane prigradili kapelu (1702.). Na tom se mjestu nalazila jedina trifora (svi ostali sačuvani lepoglavski prozori su bifore), čiji je donji dio preoblikovan u manji, polukružno nadvijen prozor, pri čemu je gornji dio zajedno s ostakljenim mrežištem i šprljcima ostao „visjeti u zraku“ u mraku potkrovlja novosagrađene kapele. Zato je sa strane lađe taj gornji dio trifore s mrežištem zazidan opekama i ožbukano u ravnini lica zida, pri čemu nije nimalo doticao mrežište i šprljke, a sa strane potkrovlja majstor ih je „preventivno zaštitio“. To je izveo tako da ih je stabilizirao i sakrio opečnim zazidom koji je polovicom širine opeke ulazio u mrežište, a drugom polovicom vizualno ga zatvorio prema potkrovlju. Majstor je to izveo prilagođavajući oblik svake opeke kamenom mrežištu i njegovu osjetljivom ostakljenju, a da pri tome nije nimalo oštetiо ni mrežište ni ostakljenje s bucnama složenim u olovnu mrežu. Uvučeni zazid izveden je na mjestu svijetlog otvora trifore, pri čemu je u potkrovlju i nadalje ostala gotovo u punoj dubini vidljiva njezina ukošena niša, tako da opečni zazid ničim nije odavao promatraču čak ni mogućnost da se iza njega krije bogato mrežište zajedno s njegovim ostakljenjem. Bio je to mukotrpan rad izveden s ciljem da se na kraju od tog velikog napora ništa ne vidi osim bezličnog opečnog zazida, ali su pavlini i njihovi majstori imali osjećaj za lijepo, za vrijedno, za staro, pa ako su već morali prigraditi Ratkajevima kapelu, nisu željeli uništiti staro majstorsko djelo. A mogli su to lako i brzo učiniti tek jednim malo jačim udarcem čekića po sredini mrežišta, ali su ga ipak zahvaljujući istančanom osjećaju za staro i lijepo uz veliki trud sačuvali, da bi se to skriveno djelo poslije dvjesto osamdeset godina neočekivano ponovno pojavilo na svjetlu dana.²¹

Gotovo u isto doba u barokizaciji crkve na Banovini, ni gorski župnik ni njegovi uglavnom priučeni zidari nisu imali takav osjećaj, iz kojega bi proizašlo slično htijenje. Mukotrpano su tukli sjekirama, čekićima i batima po starim i do tada dobro očuvanim kamenim bazama, tamburima i kapitelima, manje ondje gdje je doista trebalo, znatno više ondje gdje to uopće nije bilo nužno. A razbijali su djela starih majstora koja nisu, poput lepoglavskih majstora, znali prepoznati kao vrijednost, ljepotu i starinu dostojnu poštovanja i čuvanja. Grubost krajiške svakodnevne pretočila se u grubost njihova rada, a takav rad pretočio se na kraju u grubost njihove ruketvorine.

5. Gora, crkva Uznesenja BDM, pogled na istočno pročelje 1995. godine (snimio D. Miletić).

Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, view of the east front in 1995 (photo by D. Miletić)

Stoga je teško prihvatiti mišljenje o značajkama postturske obnove gorske crkve: „Crkva u Gori je tipičan primjer kako je sačuvana stara srednjovjekovna jezgra ruševne građevine nakon turskih prepada. To je jedan od mnogih primjera kako se od starog objekta sačuvalo sve što je bilo moguće, kako se uklopio novi stil u staro tkivo i kako se modernizirala građevina. (...) Pravi razlog je pijetet prema starini, ali ne u smislu današnjeg suvremenog čuvanja spomenika kulture, nego u religioznoj tradiciji i posebnom odnosu sredine prema proštenjarskim crkvama, koje su u narodu uživale osobit ugled.“²² Naprotiv, u drugoj obnovi koju jedino smijemo okarakterizirati barokizacijom, od stare crkve iskorištena su samo klesancima zidana „gola“ stara četiri zida, sve ostalo je grubo zatrto, pa stoga ne možemo govoriti o „pijetetu prema starini“. Ni prva obnova nije izvedena s pijetatom prema starini, nego se u teškim vremenima isključivo vodilo krajnjom racionalnošću, zbog nedostatka vremena, sredstava i majstora, a nikako ne iz nekog poštovanja prema starini, kojega tada nije ni moglo biti zbog demografskog diskontinuiteta na cijelom prostoru Banovine.²³

Sljedeća velika promjena na crkvi dogodila se 1863. za župnika Antuna Leopolda Fetzera (1860.-1879.), kad

6. Gora, crkva Uznesenja BDM, unutrašnjost crkve (snimio N. Vranić, 1963., fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, interior (photo by Nino Vranić, 1963, photo archive of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage)

7. Gora, crkva Uznesenja BDM, unutrašnjost u pogledu s istoka, nakon raščišćavanja i istraživanja 1998. (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, interior viewed from the east, after it was cleared and investigated, 1998 (photo by D. Miletić)

je prema zapadu crkva produžena za tri jarma različitih veličina (sl. 3, 4). Prigradnja ne samo da nije bila iste visine nego ni njezino krovništvo nije imalo jednak nagib kao krovništvo starog dijela crkve. Sa sjeverne strane pročelje prigradnje rastvoreno je jednim većim i jednim manjim prozorom, a s južne su strane bila na različitim visinama i bez istaknutog okvira dva polukružno nadvijena prozora i pravokutna vrata koja su poslije zazidana. Barokni kameni okvir nekadašnjega glavnog ulaza u crkvu premješten je na novo pročelje. Sakristija, proširena do kapele sv. Ane, dobila je vanjska vrata ili su prethodna vrata samo povećana, njezin izvorni kvadratni prozor je povećan i preoblikovan polukružnim nadvojem, u proširenom dijelu sakristije otvoren je još jedan takav prozor, a iznad je uređen oratorij s dva polukružna široka otvora prema svetištu i brodu. Izgled prigradenog dijela crkve bio je takav da ne čudi što je Đurđica Cvitanović taj dio crkve ocijenila „neskladnim“. ²⁴ Nedvojbeno, to nije bio dobro osmišljen i kvalitetno izveden projekt, nego rad lokalnih majstora proizašao iz potrebe da se u drugoj polovici 19. stoljeća, zbog povećanja broja stanovnika Gore, prostor crkve poveća za smještaj određenog broja novih klupa, pri čemu je zanimljiv način na koji su prikupljena sredstva za izvođenje tih radova. ²⁵ Osim tih radova, izvedeni su opsežni sanacijski radovi na zvoniku i cinktoru crkve. ²⁶

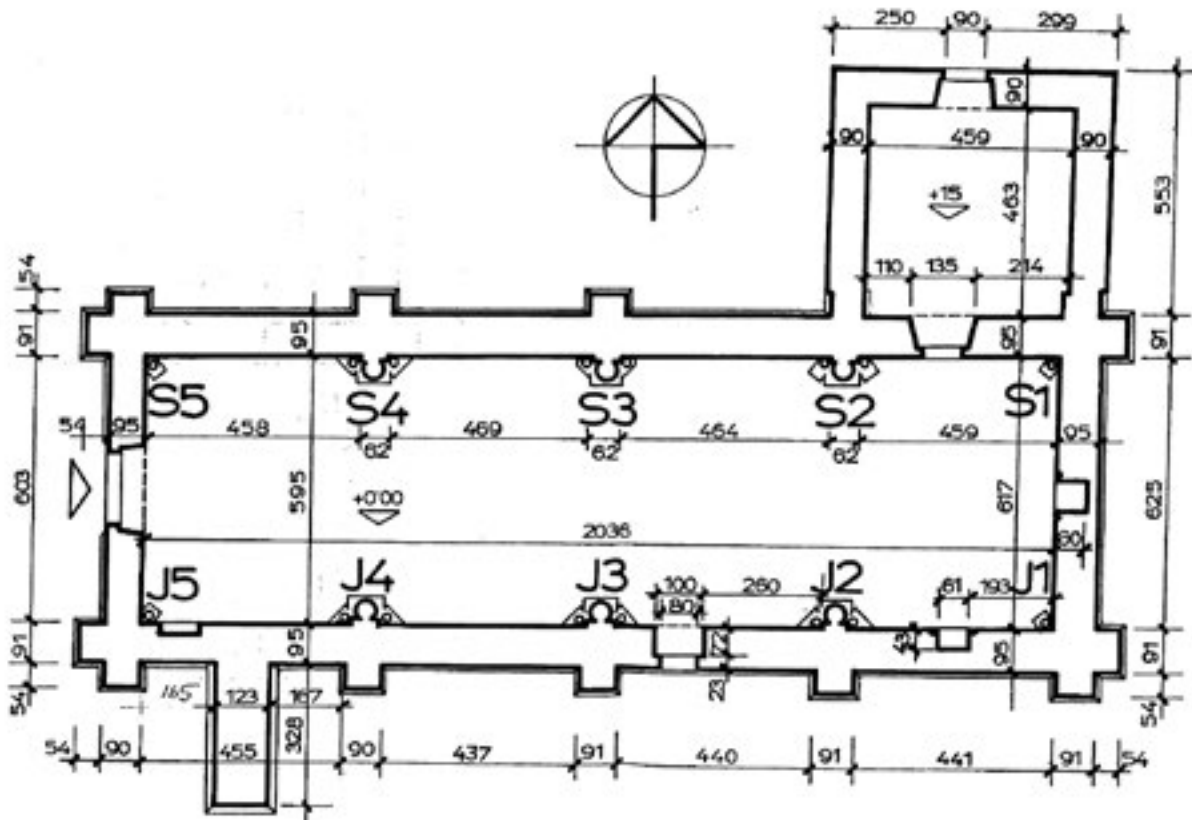
Oslobođenje Banovine u Domovinskom ratu gorska župna crkva dočekala je ispod visoke grube iz koje su već izrasla i razvila se manja stabla (sl. 3). Preostali zidovi, napose istočni i južni zid svetišta, od eksplozije su bili posve raspucani i opasno nagnuti (sl. 5). U razgovorima s mještanima spoznali smo njihovu želju za obnovom isključivo onakve crkve kakvu su pamtili, prepoznatljivu prije svega po visokom zvoniku. Istog su mišljenja bili i neki svećenici, što je već na početku ukazivalo na mo-

guće probleme. ²⁷ Pažljivo raščišćavanje, potom rezultati daljnjih istraživanja i na temelju tih rezultata provedena valorizacija svih povijesnih slojeva crkve, usmjerili su naša razmišljanja prema rekonstrukciji ranogotičke templarske crkve, kao konzervatorski jedino opravdane opcije u predstojećoj obnovi.

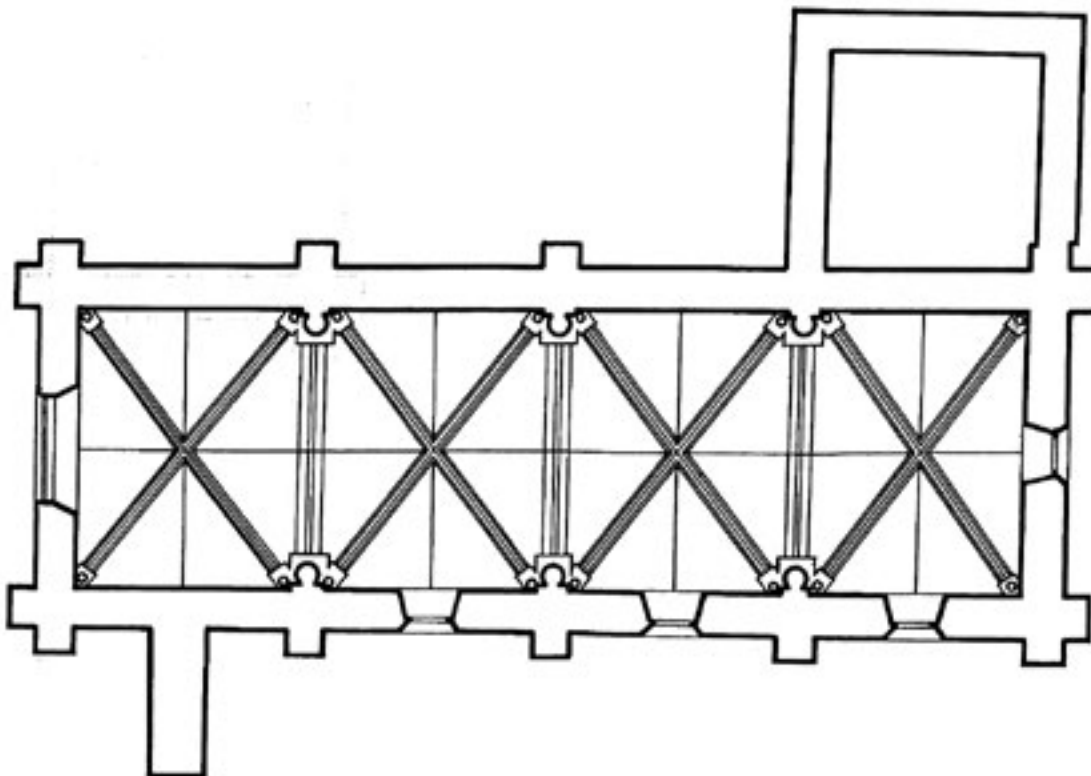
Zbog čega smo već u početku odbacili opravdanost obnove posljednjeg živog sloja crkve kakva je ostala u našem pamćenju? To je bilo samo naoko u suprotnosti s našim načelnim stavom da se, ako postoji opravdana mogućnost, faksimilski rekonstruiraju najvažniji u ratu srušeni spomenici.

Naime, bili smo svjesni da će se u obnovi crkve, ma kako ona izgledala na kraju, zbog stanja preostalih zidova morati početi najprije njihovom razgradnjom pa ponovnom gradnjom iz temelja. Najveći doprinos baroknosti gorske razmjerno dugačke i uske crkve davao je bogati inventar, ²⁸ napose glavni oltar i propovjedaonica (sl. 6), djela ptujskih majstora kipara Karla Josipa Risnera i slikara Ivana Franje Pachmeiera (1739.). ²⁹ Na početku rata kada je zapaljena crkva, izgorio je i sav njezin inventar. ³⁰ Bez postojanja toga inventara, rekonstruiran posljednji živi sloj gorske župne crkve ne bi više bio ono čega su se sjećali župljani. Istodobno je vanjšina, osim zvonika i prigradene kapele sv. Ane, malo čime ukazivala na njezine barokne stilske značajke. Rekonstruiranje posljednjeg živog sloja zahtijevalo bi i rekonstrukciju nezgrapnog produženja crkve, za što nije bilo nikakva opravdanja. Istodobno bi rekonstrukcija posljednjeg živog sloja zahtijevala negiranje otkrivenog srednjovjekovnog sloja u unutrašnjosti crkve, koji je valoriziran kao nesumnjivo najvrjedniji sloj crkve. Što bi to značilo?

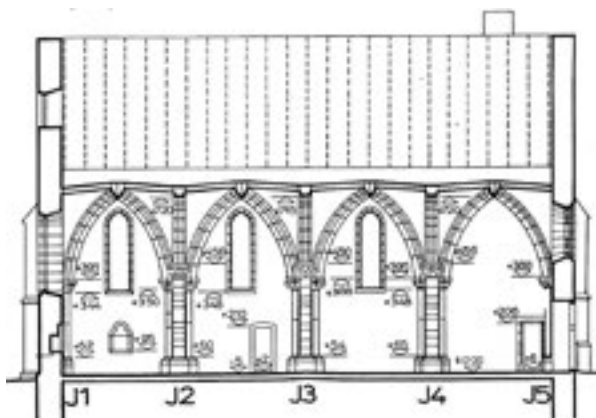
Razgradnjom eksplozijom rastresenih prizidanih baroknih polustubaca, otkriveni su na svim njihovim pozicija-

8. Gora, crkva Uznesenja BDM, tlocrt (idejni projekt). Izradila M. Valjato Fabris (Planoteka Hrvatskog restauratorskog zavoda).
 Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, layout (concept design), drawing by M. Valjato Fabris (Croatian Conservation Institute Archive)

9. Gora, crkva Uznesenja BDM, tlocrt s podgledom na svod. Izradila M. Valjato Fabris (Planoteka Hrvatskog restauratorskog zavoda).
 Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, layout with a bottom-up view of the vault, drawing by M. Valjato Fabris (Croatian Conservation Institute Archive)

10. Gora, crkva Uznesenja BDM, uzdužni presjek (idejni projekt). Izradila M. Valjato Fabris (Planoteka Hrvatskog restauratorskog zavoda).

Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, longitudinal section (concept design), drawing by M. Valjato Fabris (Croatian Conservation Institute Archive)

ma izvorni ranogotički nosači i pripadajući dijelovi sustava svođenja (sl. 7). U sva četiri kuta gotičkog dijela crkve ostale su na izvornom mjestu sačuvane podbaze, baze i kapiteli, a na četiri pozicije svježnjastih polustupaca, očuvane su baze, tamburi i kapiteli, dok je na petoj bila na izvornom mjestu sačuvana podbaza, baza i na njoj dva tambura, a na šestoj poziciji (južni, srednji svježnjasti polustupac) snažna eksplozija raznijela je podbazu i bazu, ali su u grupi u pravilnom nizu pronađeni pripadajući tamburi i kapiteli. U grupi je također pronađen znatan broj dijelova pojasnica i svodnih rebara, koji su bili ugrađeni kao spolije u barokne prizide, a na preostalim srednjovjekovnim zidovima ostali su očuvani ugrađeni, neprofilirani dijelovi susvodnica, što je sve „milimetarski“ odredilo geometriju prostora crkve. Time smo, uz jedan posve očuvan sakrarij³¹ te ostatke okvira prozora, imali na raspolaganju sve potrebne elemente i podatke za egzaktnu rekonstrukciju izvornog sloja crkve. Nedostajao je samo glavni portal.³² Budući da nije bila moguća parcijalna prezentacija obaju slojeva, sve te elemente i podatke morali bismo zanimati u rekonstrukciji posljednjeg živog sloja crkve. Bismo li u tom slučaju ponovno ugrađivali sve te iznimno važne izvorne gotičke dijelove i sklopove te ih obzidavali opekama ili kamenom ili ih prepustili nekome da ih sve izloži u lapidariju nekog muzeja, tkozna kojeg i tkozna gdje? Vjerojatnije bi bilo to drugo rješenje koje bi značilo oduzeti im „život“, pretvoriti ih iz stanja aktivne izvorne funkcije oblikovanja i konstrukcije zgrade u neživu materiju eksponata uvijek slabo posjećenih muzejskih lapidarija, pokraj kojih posjetitelji, najčešće ne razumijevajući ih, posve nezainteresirano prolaze.

Razumljivo je da smo se nakon takvih razmišljanja lako opredijelili za izradu idejnog projekta cjelovite rekonstrukcije ranogotičkog sloja crkve, ipak uz neka manja

11. Gora, crkva Uznesenja BDM, ostaci zvonika na preslicu nakon raščišćavanja ruševine (snimio D. Miletić).

Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, remains of a bell cote after clearing the ruins (photo by D. Miletić)

odstupanja koja su bila nužna da bi rekonstrukcija bila vjerodostojna, a crkva primjerena funkciji. Međutim, za našu odluku nije bila presudna samo količina i vrijednost sačuvanih izvornih dijelova gotičke templarske crkve, nego i njezine jedinstvene značajke i značenje unutar cjelokupnog fundusa srednjovjekovnog sakralnog graditeljstva u Hrvatskoj.

Ranogotička crkva sv. Marije u Gori nevelikog je pravokutnog tlocrta (sl. 8, 9). Unutarnja dužina crkve je 20,36 m, širina uz istočni zid je 6,17 m, a uz zapadni 5,95 m. Unutrašnjost je podijeljena u četiri jarma presvođena križno-rebrastim svodovima. Svodna polja odjeljuju pojasnice koje izlaze iz tri para jakih polustupova, dok rebra izlaze iz vitkih ugaonih stupova i istih takvih stupova prislonjenih sa svake strane znatno jačih polustupova. Prostor crkve osvjetljavaju tri prozora na južnom pročelju, prozor jednake veličine i oblika na istočnom, te rozeta na zapadnom pročelju (sl. 10). Pod svetišta nije, kao što bi se očekivalo, izdignut u odnosu na pod broda, niti postoji trijumfalni luk kojim bi se svetište isticalo i prostorno odvojilo od broda. Dakle, to je krajnje jednostavan pravokutni tlocrt nastao četverostrukim nizanjem pravokutnog, križno-rebrastim svodom presvođenog jarma. Time izgledom gorska župna crkva prije podsjeća na reprezentativnu vitešku dvoranu, nego na crkvu, što je već prije lucidno zamijetio Josip Stošić. Jedino čime se svetište, odnosno istočni jaram, razlikuje od ostala tri koja slijede u nizu, trolisne su niše u istočnom i južnom zidu svetišta. Treba posebno istaknuti postojanje ukupno šest velikih i šesnaest manjih kapitela, što je najveći i najvrjedniji niz kapitela predtatarskog doba u Hrvatskoj.

Crkvi je s južne strane bio prigraden zvonik na preslicu, čija se struktura zida od velikih pravilnih klesanaca razlikovala od strukture pročelja crkve zidane pravilnim,

12. Gora, crkva Uznesenja BDM, ulomci s motivom palmeta ugrađeni kao romaničke spolije u ranogotičku crkvu (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, fragments with palmette motifs embedded as Romanesque spolia into the early-Gothic church (photo by D. Miletić)

ali manjim klesancima. Osim u strukturi zida, razlika je bila i u stupnju ukošenja nadtlošnog vijenca, što ukazuje na to da je zvonik na preslicu bio naknadno prigrađen crkvi, možda nakon što su hospitalci preuzeli Goru 1314. godine. Tom predturskom razdoblju pripadao je i „kapić“, zidan također pravilnim, brižno klesanim klesancima većih dimenzija. Nakon miniranja crkve, kad je najveća količina eksploziva bila postavljena u prizemlju zvonika, ostao je stajati samo donji dio 124 cm debelog i 326 cm dugačkog zida nekadašnje preslice položen pod pravim kutom na južno pročelje, koji je bio integriran u barokni zvonik. Takav položaj zvonika na preslicu, koji se izdiže poput visoke i snažne konzole, također je jedinstven primjer u Hrvatskoj.

Dakle, ranogotička crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori izdvaja se iz korpusa gotičkog sakralnog graditeljstva u Hrvatskoj po ranom vremenu nastanka, posebnosti tlocrtnog oblika, jedinstvenosti položaja zvonika na preslicu, kvalitetom zidanja te visokom kvalitetom i znatnom količinom arhitektonske plastike pronađene u urušenju ili *in situ*. Usprkos razaranju, već je u trenutku raščišćavanja crkva Uznesenja B. D. Marije u Gori nedvojbeno najviše ukazivala na arhitektonske značajke templarskog sakralnog graditeljstva, po čemu je jedinstvena ne samo na području nekadašnjeg ugarskog kraljevstva, nego i znatno šire. Kad se raspravlja o templarskim crkvama u Hrvatskoj, uvijek se kao najznačajniji primjeri spominju crkve sv. Martina pokraj Našica, sv. Brcka u Brckovljanima i sv. Martina u Dugom Selu. Ni kod jedne od tih crkava, a još manje kod onih manje istaknutih navođenih primjera (Glogovnica, Kelemen, Koška, Koprivna, Križovljan), ne prepoznaju se u njihovoj arhitekturi značajke sakralnoga graditeljstva viteških redova, nego se ta povezanost pronalazi, osim na zaključcima donesenim na temelju povijesnih izvora, isključivo u prisutnosti nekog dekorativnog motiva ili na pojedinom nalazu s tog lokaliteta: u Našicama je to kameni štit s uklesanim križem, u Sv. Brcku motiv ljljana na zaglavnom kamenu svetišta, a u Sv. Martinu u Dugom Selu to je veći dio nadgrobne ploče s uklesanim štitom i mačem. Nasuprot spomenutim crkvama, u Gori je i nakon miniranja ostao stajati

znatan dio zidova izvorne templarske crkve s u visokom postotku sačuvanim karakterističnim pojedinostima, za koju bez imalo dvojbe možemo tvrditi da su je sagradili francuski graditelji.

Danas raspoložemo s nedovoljno podataka o značajkama cistercitske crkve sv. Marije u Topuskom, onakve kakva je bila u prvim desetljećima svojeg nastanka. Njezino vrlo dojmljivo pročelje koje još uvijek stoji u punoj visini, ali ne i širini, ipak je djelo koje je nastalo prema kraju 13. stoljeća. Timotejevo svetište zagrebačke katedrale posvećeno je 1275. godine, pa je crkva u Gori, koju možemo datirati u prvu četvrtinu 13. stoljeća, najava novog gotičkog stila na prostoru kontinentalne Hrvatske.

Župna crkva u Gori izuzetna je po još nečemu što baca novo svjetlo na rano sakralno graditeljstvo kontinentalnog dijela Hrvatske. Naime, ranogotička crkva, kakva je sada rekonstruirana, ima stariji romanički sloj. O postojanju romaničke crkve u Gori poznato nam je iz pisanih povijesnih izvora. Znali smo da je bila posvećena sv. Mariji,³³ ali o njezinim arhitektonskim značajkama i njezinoj opremi nismo baš ništa znali sve do naših istraživanja. U svetištu je pronađen temelj polukružne apside sačuvan u visini samo jednog reda kamena lomljenca, pronađene su spolije ugrađene u zidove i temelj ranogotičke crkve - stup s dijelom baze i kapitelom isklesan iz jednog kamenog bloka,³⁴ tamburi stupova koji su preklesani i ugrađeni kao klesanci u južno pročelje ranogotičke crkve,³⁵ zatim dijelovi prozorskih okvira i dijelovi arhitektonske plastike među kojima se ističu jedna masivna i grubo klesana škropionica i dva ulomka s motivom palmeta (sl. 12).³⁶ Oba su ulomka izvorno pripadala nekom luku promjera oko 120 cm, koja na poleđini imaju ostatke žbuke na kojoj je zidni oslik, što uz još neke druge nalaze samo potvrđuje da su unutarnji zidovi ranogotičke crkve bili oslikani.³⁷ Upravo ta dva ulomka do sada nam najviše ukazuju na činjenicu da je u kontinentalnoj Hrvatskoj već tijekom 12. stoljeća djelovala radionica s iznimno kvalitetnim graditeljima i klesarima koji su sagradili romaničku crkvu sv. Marije. Takav motiv s palmetama prvi put susrećemo na impostima kapitela prvog kata zvonika sv. Marije u Zadru, koji je natpisom točno datiran u 1105. godinu; isti se motiv ponavlja i na

13. Gora, crkva Uznesenja BDM, pogled na niše u svetištu nakon završetka radova (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, view of the niches in the sanctuary after conservation (photo by D. Miletić)

14. Gora, crkva Uznesenja BDM, sakrarij u južnom zidu svetišta nakon ponovne ugradnje (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, sacrarium in the southern wall of the sanctuary, after it was re-embedded (photo by D. Miletić)

Vekeneginoj grobnici u kapitularnoj dvorani sv. Marije, opet s jasno određenom godinom 1111., a susrećemo ga i na vijencu ispod polukalote apside crkve sv. Marije od Zdravlja u Krku.³⁸ Isti motiv nalazimo i u Mađarskoj (Pilisszentkereszt, Szekesfehervar, Esztergom, Pecs),³⁹ gdje njihov nastanak smještaju između 1150. i 1170. godine. Stoga je zanimljivo tumačenje Josipa Stošića⁴⁰ za crkvu u Topuskom i za zagrebačku katedralu, ali se pritom nužno postavlja pitanje kako to da naša sredina nije bila dorasla u graditeljstvu prihvatiti nove „tendencije“ i s njima višu kvalitetu, koja se pojavila u kontinentalnoj Hrvatskoj već u prvoj polovici 12. stoljeća, zatim ponovno sredinom prve, pa potom i sredinom druge polovice 13. stoljeća. Stoga nužno moramo postaviti i drugo pitanje - jesu li tome uzroci: politički, kulturni, gospodarski, sociološki, demografski ili svi oni u nekoj mjeri zajedno? To pitanje traži odgovor koji nije tako jednostavan kao izrečena konstatacija.

U Hrvatskoj nema komparativnog primjera ni za tlocrtni oblik, ali ni za druge karakteristične pojedinosti ranogotičke gorske župne crkve, što je čini jedinstvenom ne samo na prostoru Hrvatske. Iznimku čini samo mogućnost usporedbe dviju gorskih trolisnih niša svetišta

(sl. 13, 14) s dvije slične, ali znatno rustičnije oblikovane niše, na razmaku od nešto više od jednog metra na južnoj strani polukružnog svetišta crkve sv. Martina pokraj Našica (sl. 15). Najbliži i najbližnji primjer pravokutnog tlocrta bez isticanja svetišta imala je romanička „velika crkva“ u Žičkoj kartuziji.⁴¹ U Mađarskoj također nema templarske crkve sličnih karakteristika,⁴² što ne iznenađuje, budući da je koncentracija templarskih posjeda bila upravo na području srednjovjekovne Slavonije, Hrvatske i Dalmacije.⁴³ Razumljivo, najviše komparativnih primjera nalazimo u postojećim templarskim crkvama Francuske,⁴⁴ odakle su bez imalo sumnje, neposredno ili posredno, došli graditelji gorske crkve. Jedna od karakteristika sačuvanih francuskih templarskih crkava njihov je pravokutni tlocrt, za što su primjeri komanderijske kapele u Coulommiersu, Chevru, Cressacu, Avalleuru, Saint Martin des Champusu, Fouillouxu, Marchesoifu. U artikulaciji tih u pravilu jednobrodnih prostora, svetište nije ničim istaknuto. Ipak postoje i nešto drugačija rješenja tlocrta – kapela u Villedieu je jednobrodna, presvođena križno-rebrastim svodom kojem nervatura svoda izlazi iz visoko smještenih konzola, ali ima poligonalno svetište iste širine i razine kao i brod. Takav oblik svođenja susrećemo i na ostalim

crkvama, koje imaju najviše četiri svodna polja, ali ih ima presvođenih i s bačvastim svodom, kao u Cressacu i Montsaunèsu, zbog čega kod prve bočni zidovi nisu rastvoreni prozorima, nego gotovo sve svjetlo dolazi kroz tri jednako visoka prozora i iznad njih velikog okulusa u istočnom pročelju, a druga, koja ima polukružno svetište u širini broda presvođenog šiljatim bačvastim svodom, zahvaljujući visini, ima prozorima rastvoreno i južno pročelje, ali se iznad trijumfalnog luka nalaze i tri manja prozora. I na ostalim je crkvama gotovo uobičajeno rastvaranje istočnog pročelja trima znatno većim prozorima, pri čemu su prozori jednako visoki ili je srednji viši (Cressac, Saint Martin des Champs, Coulommiers, Avalleur, Fouilloux).

Zvonici francuskih templarskih kapela često su niski i malog kvadratnog (Coulommiers, Avalleur, Saint Martin des Champs) ili malog poligonalnog tlocrta (Moisy le Temple, Villedieu), prislonjeni uz jugozapadni (Coulommiers, Avalleur, Villedieu) ili uz sjeverozapadni ugao crkve (Saint Martin des Champs, Montigny) pri čemu su njihovi završni vijenci u visini završnih vijenaca uzdužnih zidova ili ih tek neznatno nadvisuju.

Za pravokutni tlocrtni oblik komparativne primjere možemo u većem broju naći u nizu sjedišta Teutonskog viteškog reda u Poljskoj (Olsztyn, Elbag, Barciany, Grudziadz, Gniew, Papowo, Biskupie, Brodnica),⁴⁵ u kojima pravokutni jednobrodni, dvobrodni ili trobrodno prostori u pravilu nemaju nešto što bi moglo podsjećati na polukružno, kvadratno ili poligonalno svetište.

Osim specifičnog pravokutnog tlocrtnog oblika, položaja i visine zvonika te činjenice da svetište ničim nije istaknuto, Goru povezuju s nekim od spomenutih crkava dvije trolisno nadvijene niše u svetištu: istočna ima izljev na pročelje, a južna u zidnu jezgru (sl. 13, 14). U Villedieu na južnoj strani zaključka svetišta široka polukružno nadvijena niša ima u monolitnom kamenom bloku isklesane dvije posude - okrugla ima izljev u jezgru zida, a četvrtasta na pročelje. U dvostrukoj šiljatolučno nadvijenoj niši u Avalleuru također su dvije okrugle u kamenu uklesane posude.

Nakon provedenih analiza i valorizacije svih građevinskih mijena opredijelili smo se za rekonstrukciju ranogotičke templarske crkve. Za njezinu rekonstrukciju raspolagali smo svim potrebnim podacima za točnu rekonstrukciju geometrije crkve, elementima potrebnim za obnovu nosača i nervature križno-rebrastih svodova, koja je izvedena preciznim pristupom temeljenim na in situ i na u rušenju pronađenim izvornim dijelovima, podacima uzetim prije razgradnje i preciznosti fotogrametrijske dokumentacije. Otisak svodnih jedara na zidovima u cijelosti je popunio podatke potrebne za precizno određivanje geometrije svoda. Raspolagali smo sa svih šest velikih kapitela, od šesnaest manjih kapitela bilo je moguće

15. Našice, crkva sv. Martina, jedna od dvije niše svetišta (snimio R. Ivanušec).

Našice, St. Martin's Church, one of two niches in the sanctuary (photo by R. Ivanušec)

ponovno ugraditi dvanaest. Raspolagalo se gotovo svim tamburima polustupova, zatim manjim brojem okruglih stupova, visokim postotkom pojasnica i manjim postotkom svodnih rebara. Dakle, za rekonstrukciju geometrije unutrašnjosti i obnovu arhitektonske plastike raspolagalo se svim podacima i svim elementima. Za rekonstrukciju prozora raspolagali smo podacima za visinu položaja klupčica i nadvoja, kao i za profilaciju okvira. Pronalazak jednog elementa okvira okulusa zapadnog pročelja dao je dovoljno podataka za rekonstrukciju njegova okvira, a mrežište okulusa naša je slobodna interpretacija jednog od mogućih oblika. Južna trolisna niša je razgrađena, dijelovi restaurirani i ponovno ugrađeni, a istočna, koja je raznesena eksplozivom, predviđena je za faksimilsku rekonstrukciju prema fotografiji i detaljnoj arhitektonskoj snimci.⁴⁶ Ono što nam je nedostajalo bio je okvir glavnog portala.⁴⁷ To je bitan likovni element glavnog pročelja, a nepostojanje dovoljno podataka za njegovu egzaktnu rekonstrukciju previdjeli smo riješiti kompromisom.

Naime, dijelom iz želje da u rekonstrukciji gotičkog sloja kao sjećanje na njezine prve dvije obnove zadržimo makar neke njihove najkvalitetnije pojedinosti, ali primarno zbog nastojanja da u najmanjoj mogućoj količini

16. Gora, crkva Uznesenja BDM, pogled s jugozapada nakon rekonstrukcije (snimio D. Miletić).

Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, view from the southwest after reconstruction (photo by D. Miletić)

rekonstruiramo one dijelove za koje nam nedostaje dovoljno vjerodostojnih podataka, predvidjeli smo na glavnom pročelju ugradnju faksimila okvira baroknog portala. Uz glavni ulaz predviđena je rekonstrukcija okvira vrata kroz koja se ulazilo u zvonik u jugozapadnom kutu broda, a čiji se okvir prethodno nalazio na manjim izvornim vratima južnog pročelja, da bi kasnije, kad je sagrađen zvonik, bio premješten za okvir unutarnjih vrata zvonika. Za pastoralno funkcioniranje crkve predvidjeli smo rekonstrukciju barokne sakristije u njezinu izvornom izgledu, dakle, manju u odnosu na zatečenu i s pravokutnim, a ne polukružno nadvijenim većim prozorom. Većina je kontrafora bila zatečena u punoj visini, dakle raspolagalo se elementima za njihovu elevaciju. Kosinu krova odredila je zatečena kosina zabata i pokrov od šindre, pri čemu smo bili svjesni da je sačuvani istočni zabat u prethodnim obnovama mogao pretrpjeti samo manje promjene nagiba.

Pročelja crkve predvidjeli smo rekonstruirati pravilnim klesancima različitih visina redova, zvonik na preslicu nešto većim klesancima, pročelje sakristije zidano lomljenjem predvidjeli smo ožbukati, crkvu pokriti arišovom šindrom i zaštititi gromobranksom instalacijom. Budući da je streha dovoljno istaknuta, a projektirana je drenaža uz temelje crkve, na crkvi nismo predvidjeli postavljanje žljebova i oluka.

Svjesni otpora u lokalnoj sredini prema našem projektu obnove župne crkve, uz što su kolale svakojake priče,

objavili smo članak u kojem smo opsežno tekstom, nacrtima i računalnom vizualizacijom prezentirali i detaljno obrazložili naš projekt.⁴⁸

Nakon što je Konzervatorski odjel u Zagrebu dao prethodnu suglasnost za Idejni projekt, pristupilo se izradi Glavnog i izvedbenog projekta i ishođenju potrebnih dozvola.⁴⁹ Usporedno s izradom izvedbene projektne dokumentacije pripremali su se radovi na rekonstrukciji crkve. Želja za što većom vjerodostojnošću rekonstruirane crkve potaknula nas je da za kamen kojim će se graditi crkva odaberemo lokalni kamen, koji je pokazao zadovoljavajuću kvalitetu provjerenu u srušenoj crkvi. Ima indicija da je kamen za gradnju vađen na mjestu župnog dvora, što se može zaključiti iz zapisa župnika Fetznera: „...zemlja pako sva do 500 vozov izvižena je u sadašnji župni dvor, jer prije bijahu sve same takve jame...“⁵⁰ Te su jame mogle nastati jedino vađenjem kamena za gradnju ranogotičke crkve.⁵¹ Isti je župnik zapisao u Spomenicu na drugom mjestu: „...ovaj zvonik ...od samog čistog kamena jest podignut, koj se kopao putem gdje se ide u Sibić, što se i sada još te vidi.“⁵² Na tom smo mjestu zatekli tri metra visoko čelo kamenoloma, pa smo na kraju zahvaljujući susretljivosti vlasnice zemlje na kojoj se stari kamenolom nalazi, to mjesto odabrali za vađenje kamena. Za odabir kamena angažirali smo našeg najboljeg petrografa, a za vađenje naše najveće i najuspješnije poduzeće za tu vrstu radova.⁵³ Nakon što je izvađen dio kamena, sklopljen je ugovor s istim poduzećem za izradu elemenata arhitektonske plastike i izradu dijela klesanaca za gradnju pročelja crkve.⁵⁴

Ministarstvo kulture financiralo je pripreme radove na župnoj crkvi u Gori do 2007. godine, nakon čega je vođenje preuzela Zagrebačka nadbiskupija, a radovi na obnovi crkve intenzivirani su nakon osnutka Sisačke biskupije 2009. godine,⁵⁵ čemu je vjerojatno pripomogla odluka donesena ubrzo nakon osnutka te biskupije da crkva u Gori nakon obnove postane marijansko svetište Sisačke biskupije.⁵⁶ Biskupija je preuzela vođenje svih daljnjih aktivnosti obnove crkve, odabrala je izvođača koji je ponudio posve nerealno niske cijene, počelo se raditi, ali je brzo s njim razvrgnut ugovor i odabran novi izvođač građevinskih radova.⁵⁷ Intenzivniji početak građevinskih radova usporilo je ničim opravdano dugo arheološko istraživanje prostora neposredno oko istočnog dijela crkve i prostora sakristije. Razgrađeni su preostali zidovi, djelomično su prezidani temelji, izvedena je drenaža, postavljena AB ploča i započeto zidanje zidova crkve.

Nije bez razloga narodna poslovice „Put do pakla popločen je dobrim namjerama“. Budući da u kontinentalnom dijelu Hrvatske nemamo otvoren nijedan kamenolom arhitektonskog kamena, odabir lokalnog kamena bio je bez imalo sumnje konzervatorski najbolje rješenje. Logičan je bio zaključak: ako se postojanost odabranog lokalnog kamena prethodno potvrdila na objektu starom osam stoljeća, onda on mora zadovoljiti i naše stroge kriterije.

17. Gora, crkva Uznesenja BDM, pogled s jugoistoka nakon rekonstrukcije (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, view from the southeast after reconstruction (photo by D. Miletić)

Međutim, kamen se ubrzo pokazao nedovoljno dobrim za vanjske radove.⁵⁸ Potom je odabran zamjenski kamen, ali on se ubrzo pokazao još lošijim.⁵⁹ Drama s kamenom ponovno je oteгла radove, pri čemu je investitor pokazao iznimno veliko razumijevanje. Na kraju je odabran kamen vrste plivit,⁶⁰ koji je strukturom, bojom i, što je vrlo važno, cijenom, mnogo povoljniji od prethodnog, ali nakon svih loših iskustava, presudna je ipak bila postojanost kamena na mraz.⁶¹

Tijekom radova provedene su tri promjene u odnosu na izvedbeni projekt i troškovnik. Svodovi nisu zidani sedrom, nego su izvedeni ferocementnim ljuskama, čime se ostvarila velika ušteda kojom je kompenzirana šteta nastala na kamenu. Druga promjena odnosila se na način obrade klesanaca kojima su se zidala pročelja crkve. Da bi se postigla što veća „mekoća“ u izgledu pročelja, troškovnikom je bila predviđena izrada 50% klesanaca neposredno na radilištu. Budući da je izostalo očekivano financiranje nekih ministarstava, nije bilo mogućnosti za takav oblik rada, pa su svi klesanci naručeni i izrađeni u pilani.⁶² Također je projektom bila predviđena rekonstrukcija drvenog pjevališta koje se pružalo kroz dvije trećine četvrtog jarma.⁶³ Tijekom radova procijenili smo da bi takvo pjevalište bilo posve neusklađeno s prostorom

crkve, pa smo predložili da se ne izvede, što je investitor prihvatio. Naime, to bi bio dominantni i vizualno velik, tamni, a time i teški volumen u razmjerno malom, svijetlom prostoru, kojega nije ni bilo u ranogotičkoj fazi crkve, čijoj smo cjelovitoj rekonstrukciji težili. Time bi se znatno smanjilo prirodno osvjetljenje zapadnog dijela crkve i narušio cjelovit doživljaj jedinstvenog prostora templarske crkve.

Nakon što je crkva iznutra ožbukana „pod žlicu“ i obijeljena, prozori su ostakljeni romboidnim vitražnim ostakljenjem,⁶⁴ na pod su postavljene tavele, na vratima puna drvena krila,⁶⁵ uz južna vrata ugrađena je dvodijelna gotička škropionica,⁶⁶ a uz glavna vrata s baroknim okvirom postavljena je samostojeća barokna škropionica, čime su radovi na crkvi u cijelosti završeni (sl. 16-32). Predstoji opremanje unutrašnjosti, na što mi kao projektanti crkve ne možemo imati veći utjecaj, a što na kraju može biti presudno za odgovarajući doživljaj toga u Hrvatskoj jedinstvenog crkvenog prostora. Investitoru smo nastojali sugerirati: „manje je više“. Željeli bismo da je sva oprema oblikovana u suvremenim oblicima i od suvremenog materijala, osvjetljenje izvedeno decentno, tako da se što manje primjećuje dok nije u funkciji. Pritom nas nimalo ne ohrabruju neke postojeće želje, htijenja i nagovještaji.⁶⁷

18. Gora, crkva Uznesenja BDM, unutrašnjost, pogled prema istoku nakon rekonstrukcije (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, interior, view of the east after reconstruction (photo by D. Miletić)

19. Gora, crkva Uznesenja BDM, unutrašnjost, pogled prema zapadu nakon rekonstrukcije (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, interior, view of the west after reconstruction (photo by D. Miletić)

20. Gora, crkva Uznesenja BDM, unutrašnjost, pogled sa zapada na sjeverni zid nakon rekonstrukcije (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, interior, view from the west of the northern wall, after reconstruction (photo by D. Miletić)

21. Gora, crkva Uznesenja BDM, unutrašnjost, pogled sa zapada na južni zid nakon rekonstrukcije (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, interior, view from the west of the southern wall, after reconstruction (photo by D. Miletić)

22. Gora, crkva Uznesenja BDM, kutni kapitel J1 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, corner capital J1 (photo by D. Miletić)

23. Gora, crkva Uznesenja BDM, kapiteli polustupa J2 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, capitals of the half-column J2 (photo by D. Miletić)

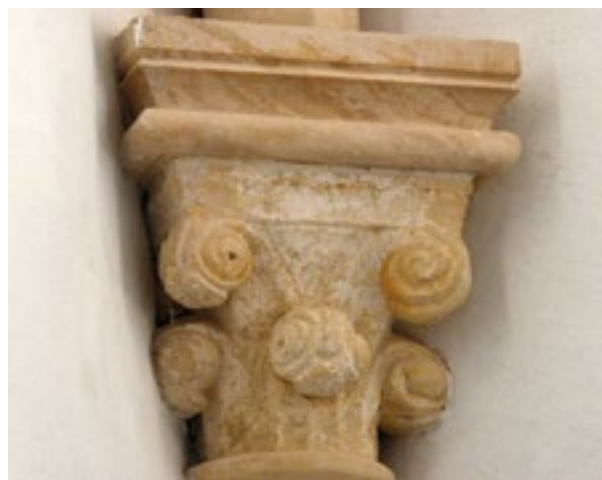
24. Gora, crkva Uznesenja BDM, kapiteli polustupa J3 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, capitals of the half-column J3 (photo by D. Miletić)

25. Gora, crkva Uznesenja BDM, kapiteli polustupa J4 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, capitals of the half-column J4 (photo by D. Miletić)

26. Gora, crkva Uznesenja BDM, kutni kapitel J5 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, corner capital J5 (photo by D. Miletić)

27. Gora, crkva Uznesenja BDM, kutni kapitel S1 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, corner capital S1 (photo by D. Miletić)

28. Gora, crkva Uznesenja BDM, kapiteli polustupa S2 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, capitals of the half-column S2 (photo by D. Miletić)

29. Gora, crkva Uznesenja BDM, kapiteli polustupa S3 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, capitals of the half-column S3 (photo by D. Miletić)

30. Gora, crkva Uznesenja BDM, kapiteli polustupa S4 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, capitals of the half-column S4 (photo by D. Miletić)

31. Gora, crkva Uznesenja BDM, kutni kapitel S5 (snimio D. Miletić).
Gora, Church of the Assumption of the B. V. Mary, corner capital S5 (photo by D. Miletić)

Završetku radova približava se i obnova cinktora čiji će zidovi biti ožbukani i obijeljeni te zajedno s četiri kule pokriveni kalanom ariševom šindrom.⁶⁸ Za početak bi prostor unutar cinktora bilo najprimjerenije samo zatravniti, a u kulama postaviti sažetu informaciju o Gori i u njima izložiti brojne nalaze iznimno vrijedne arhitektonske plastike. U nastavku radova na padini s istočne strane cinktora sagrađit će se vanjsko svetište, čime će biti dovršeni svi radovi na obnovi tog marijanskog svetišta Sisačke biskupije.

Činjenica jest da je kod većeg dijela hrvatskih konzervatora snažno izražen odbojan stav prema rekonstrukcijama i izradama faksimila spomenika kulture, uključujući i one koji su uništeni u ratnim razaranjima. S njihove strane,

u posve neprimjerenim situacijama još uvijek možemo kao argument čuti samo poznatu krilaticu „konzervirati, a ne restaurirati“ kojom o toj temi počinje i završava svaki razgovor, a koja je u našoj konzervatorskoj teoriji i praksi stekla popularnost nakon objavljivanja članka Ljube Karamana 1965. godine.⁶⁹ Konzervatori koji uvijek rado i s puno žara citiraju tu krilaticu, kao da tu krilaticu pamte jedino iz negdje pročitano naslova tog važnog Karamanovog rada. A Karaman, prije pola stoljeća, piše: „Kod svake revolucije i prijeloma u mišljenju u prvo vrijeme nova se doktrina primjenjuje dosljedno i često kruto. S vremenom, međutim, nova se načela primjenjuju elastičnije a postupak biva složeniji i od slučaja do slučaja individualniji. To se dogodilo i s krilaticom „Konzervirati a ne restaurirati.“ I dalje: „Svijest današnjeg čovjeka buni se da postavi na istu

liniju namjerno ratno razaranje i postepeno razaranje zuba vremena. To je djelomično modificiralo u praksi načelni stav konzervatora protiv restauracija i rekonstrukcija spomenika... Još nešto je pripomoglo napuštanju krute primjene načela protiv rekonstrukcija u slučaju ratnog razaranja: čovjek se teško dijeli od onog što je navikao gledati. Rat je elementarna katastrofa kao potres, grom ili požar, protiv kojih se čovjek spontano bori i reagira.“ Te naposljetku: „Gotovo pravilo je danas da se ono što je uništeno ratnim razaranjem, pogotovu ako su oštećeni samo dijelovi zgrade spomeničkog karaktera, obnovi u ranijim oblicima. Ali se ne zazire ni od totalnih obnova, gdje je god to zgodno i moguće.“

Karaman je pritom, nema sumnje, imao pred očima obnove posve razorenih poljskih i njemačkih gradova. Povijesna središta na primjer Varšave, Gdańska, Szczecina bila su srušena 90-95%, ali i ono malo što je ostalo stajati bilo je teško oštećeno. U Varšavi i Gdańsku povijesna su središta faksimilski rekonstruirana. Generacijama njihovih stanovnika, kao i velikom broju turista cijele godine, šetnja ulicama i trgovima tih gradova ostaje nezaboravni doživljaj, a da je taj postupak bio opravdan i dobro učinjen, potvrđuje njihovo uvrštavanje na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Jednako tako, iako radovi na obnovi još traju, Malbork je još 1997. stavljen na isti Popis svjetske kulturne baštine. Usprkos ponekim disonantnim tonovima među teoretičarima zaštite spomenika, to bi u naše doba trebao biti dovoljan pokazatelj kako se valorizira takav način obnove, prije svega u ratu razorene kulturne baštine. Napokon, i rekonstruirani mostarski Stari most uvršten je 2005. na UNESCO-ov Popis svjetske kulturne baštine.⁷⁰

Do koje mjere kod pojedinačnih spomenika kulture, pa i onih najvećih, može ići rekonstrukcija, najbolje pokazuje veličinom i pojedinostima impresivna Frauenkirche u Dresdenu, na kojoj se nakon pola stoljeća od potpunog razaranja i nakon četverogodišnjih priprema intenzivno radilo jedanaest godina (1994.-2005).⁷¹ Danas kad oko podneva pridete trgu na kojem se uzdiže, ugledat ćete ispred crkve dugački red ljudi koji strpljivo čekaju na kupnju ulaznice za razgled crkve. Nama, koji smo prvi put bili u Dresdenu, taj je grad bio nezamisliv bez te čudesno rekonstruirane crkve. A kakve tek osjećaje gaje

prema toj crkvi svi oni koji su rođeni u tom gradu ili samo u njemu žive?

Nitko tko je posjetio i pažljivo razgledao Kraljevski dvorac u Varšavi, koji su do temelja razrušili hitlerovci, kako to Poljaci s puno takta uvijek ističu na podignutim spomen-obilježjima, ne može više s indignacijom odbijati metodu rekonstrukcije u ratu srušenih spomenika kulture.⁷² Rekonstrukcija kraljevskog dvorca grandiozno je djelo jednog velikog naroda, naroda velikog duhom, koji pažljivo održava svoju memoriju i time potiče nacionalni ponos. Stoga ne iznenađuje što je u doba posljednje ekonomske krize u zemljama Europske unije, Poljska jedina bilježila znatan rast BDP-a.

U doba razmatranja na liniji krilatice „Konzervirati a ne restaurirati“, obnova u ratu razrušenih gradova i spomenika kulture bila je u punom zamahu, ali to je dugotrajan proces koji još uvijek ponegdje traje. Stoga su se stalno pod utjecajem novih iskustava i novih spoznaja nužno mijenali i pristupi u obnovi razorene kulturne baštine, kao što je u svojem radu upozorio Karaman. Ne čudimo se što je tada i Karaman imao drugačije mišljenje o mogućnosti rekonstrukcije nekih zadarskih spomenika kulture, od onoga koje su za iste spomenike imali zadarski konzervatori nekoliko desetljeća poslije, kad su 1989. rekonstruirali ranokršćansku krstionicu⁷³ ili kad je 1991. rekonstruiran u Drugom svjetskom ratu srušeni brod crkve Gospe od Zdravlja.⁷⁴ Oba rada koja su uzorno izvedena, obogatila su kulturnu baštinu Zadra, vratila cjelovitost katedralnom ansamblu i važan urbanistički akcent glavnoj uzdužnoj ulici poluotoka. Karaman je svoj rad tada zaključio ovako: „...općenita su načela zaštite spomenika uglavnom jasna i jednostavna, ali primjena tih načela u pojedinom slučaju je često neodređena i komplicirana. U pojedinom slučaju dolaze u obzir mnogi faktori, tu odlučuju mnogi momenti koji se ponekada razmimoilaze jedni s drugima. Treba u mnogim slučajevima s mnogo mjere, takta i osjećaja odvagnuti sve i odlučiti se...“⁷⁵ Uvjereni smo da smo u Gori „s mnogo mjere, takta i osjećaja odvagnuti sve i odlučili se“ - u korist, prema našem mišljenju, ispravnog rješenja, i time, nadajmo se, ostvarili očekivanje Vladimira Gossa⁷⁶ – sigurno ne na svijetu, ali svakako da u Hrvatskoj. ■

Bilješke

1 Komisije za procjenu ratnih šteta uvijek su na terenu zabilježile nužne, hitne preventivne radove kako bi se neki objekt sačuvao od potpunog propadanja prije temeljite obnove. Sredstva za te radove nikad nisu odobrena. Posebno mi je poznat primjer Hrvatske Kostajnice u kojoj nisu provedeni preporučeni hitni preventivni zahvati ni na jednoj zapaljenoj kući. Uglavnom su sve te kuće poslije propale

ili su njezini najvrjedniji i karakteristični dijelovi (svodovi prizemlja) u obnovi uklonjeni, a obnova je provedena u znatno pojednostavnjenom obliku.

2 Propusti u obnovi nikako se ne mogu i ne smiju opravdati nedostatkom sredstava, što nam potvrđuje primjer župne crkve sv. Nikole, opet u Hrvatskoj Kostajnici. Crkva je građena 1771.-1777. godine. U Domovinskom je ratu najprije

spaljena, a potom i minirana. Njezin istočni dio ostao je, iako jako okrnjen, stajati, na njemu je bio vidljiv znatan dio vrijednih pojedinosti, prije svega složene profilacije u unutrašnjosti svetišta. Nadbiskupija je s franjevcima sklopila sporazum o prepuštanju kostajničke župe u zamjenu za župu Petrovsko u Hrvatskom Zagorju, nakon čega više nema nikoga tko bi mogao pokrenuti projekt obnove stare župne crkve koja je bila jedan od dva glavna urbanistička akcenta Hrvatske Kostajnice.

3 Župna crkva sv. Lovre u Petrinji sagrađena je za samo godinu dana 1780., a crkvu je posvetio zagrebački biskup Josip Galjuf 1781. godine. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, Zagreb, 1985., 284.

4 Crkva sv. Ivana Nepomuka u Glini građena je od 1824. do 1827. prema projektu Bartola Felbingera, a zbog spora s graditeljem oko zvonika, posvećena je tek 1830. ĐURĐICA CVITANOVIĆ 1985., (bilj. 3), 276.

5 Dva mjeseca nakon Oluje, početkom listopada 1995., petrinjski župnik Ivan Šestak osnovao je Odbor za obnovu sakralnih spomenika na području župe u koji je uključeno 18 građevinskih stručnjaka petrinjskog kraja. Idejni projekt obnove koji je izrađen u izbjeglištvu, donirao je petrinjski arhitekt Davor Salopek. Građevinske radove izvelo je poduzeće „Andrašek“ iz Petrinje.

6 Idejni projekt izradio je konzervator arhitekt Zdravko Živković, izvedbenu dokumentaciju izradio je „Planing Biro“, a novu crkvu posvetio je zagrebački nadbiskup Josip Bozanić 22. rujna 2002. godine.

7 Tragovi ratnih razaranja u Domovinskom ratu i nakon skoro dva desetljeća od Oluje, najviše se uočavaju upravo u Hrvatskoj Kostajnici. Stanje Vukovara, Pakraca ili Lipika neusporedivo je bolje. Usprkos tome, ovlaštenu Konzervatorski odjel u Sisku nije u program zaštitnih radova u 2013. i 2014. godini uvrstio ni jedan objekt u Hrvatskoj Kostajnici, iako je predložio, a Ministarstvo prihvatilo, financiranje čak 44 objekta na području svojeg Odjela.

8 U sjećanje na održano zasjedanje ZAVNOH-a Hrvatske postavljen je 1951. godine na trgu ispred lječilišta spomenik Vanje Radauša podno kojeg je natpis: „Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske proglašeno je 8. - 9. V. 1944. u Topuskom Državnim saborom Hrvatske kao ravnopravne federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije.“ Taj je događaj ušao u preambulu Ustava RH. Potkraj istog mjeseca 1944. godine u Topuskom su se okupila 244 kulturna radnika Hrvatske. Uz zvukove „Lijepa naša“ skup je otvorio Marijan Stilinović, a predstavnik savezničkih vojnih misija, vojnik Owen Reed, nakon citiranja Shakespearea, pozdravni je govor zaključio riječima: „Mislim da nema nijedne vojske na svijetu koja bi pridavala toliku važnost kulturi. I vi imate pravo, jer pobjeda nije pobjeda ako umjetnost i ljepota ostaju pobijedene...“ TVRTKO JAKOVINA, Topusko 1944.: Ako nestane ljepota, onda to nije pobjeda, u: *Jutarnji list*, 5. srpnja 2014., 58. Tu su se prvi put mogle čuti riječi upozo-

renja Ivana Supeka o golemoj snazi atomske energije, koja može biti upotrijebljena protiv dobrobiti čovječanstva. Da moramo biti pesimistični u vezi s rekonstrukcijom zgrade „Lječilišne restauracije“ potvrđuje žalosna činjenica da su obje te „okrugle“ obljetnice prošle posve nezamijećeno.

9 Hrvatski sabor osnovao je 15. travnja 2008. Odbor za izgradnju, odnosno obnovu Spomen-doma ZAVNOH-a, 17. travnja 2008. imenovan je Operativni odbor sa zadatkom da obnova bude dovršena do obilježavanja 70. godišnjice ZAVNOH-a. Godine 2014. u Topuskom nije ničime obilježena ta jubilara godišnjica, a nema nikakve naznake ni da se radovi pripremaju. Početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća izvedena je temeljita obnova zgrade, za koju je izvedbenu dokumentaciju izradio jedan projektni biro iz Karlovca.

10 Projekt obnove izradili su Vladimir Bedenko i Boris Vučić Šneperger, a projekt konstrukcije izradila je Božica Marić. Radovi na crkvi počeli su 2002. godine, crkva je posvećena u nedjelju prije Velike Gospe, 14. kolovoza 2011. godine. Unutarnje uređenje i opremu crkve izradili su Hrvoje Ljubić (vratnice glavnih vrata), Šime Vulas oltar, ambon i veliki križ, Josip Biffel vitraje svetišta, a oprema (mozaici i vitraji) prve i najveće kapele posvećene Gospi Voćinskoj izrađena je prema predlošcima Ive Dulčića.

11 Gora ima 287 stanovnika (2001.), a nalazi se na državnoj cesti D6, Petrinja – Glina, 7 km od Petrinje.

12 DRAGO MILETIĆ, Župna crkva Uznesenja B. D. Marije u Gori, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 22/23 (1996./1997.), Zagreb, 128.

13 Raščišćavanje, istraživanje, analizu i valorizaciju proveo je Drago Miletić.

14 Idejni projekt izradio je radni tim Hrvatskog restauratorskog zavoda – Marija Valjato Fabris, d.i.a. i Drago Miletić, prof.

15 O templatima u Hrvatskoj i arhitekturi viteških redova najiscrpnije je pisala LELJA DOBRONIĆ, Viteški redovi, Zagreb, 1984.; LELJA DOBRONIĆ, Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i hospitalaca u Hrvatskoj, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XI*, 406 (1984a.), Zagreb, zatim JURAJ BELAJ, [Templari i ivanovci na zemlji svetog Martina](#), Dugo Selo, 2007., koji u prilogu donosi i iscrpan popis literature. Posljednji je doprinos rasvjetljavanju baštine viteških redova u Hrvatskoj rad: PREDRAG MARKOVIĆ, KREŠIMIR KARLO, Religious Architecture of military Orders in Medieval Slavonia and its Reflections in the 13th and 14th century, u: *Hortus artium Medievalium*, 2 (2014.), Zagreb.

16 ĐURĐICA CVITANOVIĆ 1985., (bilj. 3), 221.

17 LELJA DOBRONIĆ 1984., (bilj. 15), 117.

18 „Gotička crkva dopire do zvonika, što odgovara mjerama barokizirane građevine...“ ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Gorska župa i župna crkva Blažene Djevice Marije, u: *Peristil*, 14-15 (1971./1972.), Zagreb, 157.

19 Bijela žbuka vidjela se prije miniranja crkve u potkrovlju iznad opečnog svoda.

20 Nakon završetka radova, crkvu je posvetio zagrebački biskup Juraj Branjug 27. travnja 1736. godine, na što je podsjećala spomen-ploča od crnog mramora i iznad nje pozlaćen Branjugov grb. Grb je već prije nestao, a nakon miniranja, u raščičavanju crkve nije pronađena ni spomen-ploča.

21 DRAGO MILETIĆ, Konzervatorsko-restauratorska istraživanja i radovi u unutrašnjosti lađe crkve sv. Marije u Lepoglavi, u: *Lepoglavski zbornik 1994.: šest stoljeća kulture i umjetnosti u Lepoglavi*, Zagreb, 1995., 125.

22 ĐURĐICA CVITANOVIĆ 1971./1972., (blj. 18), 158.

23 Župnik A. L. Fetzer upisuje u spomenicu 1864. godine legendu o gradnji crkve: „Svakomu u ovu župu dojučem, najprije čudnovato videti se hoće, kako da med ovimi lepimi Gorami u ovoj okolici, upravo župna cerkva u jarku leži; od prastarih vremenah pobožnoga puka odgovor jest ovaj, da nekada na ovome mestu, gdje sada župna cerkva stoji, bio jedan kip Bl. D. Marie, pram kojem verni puk osebjunu pobožnost je gojio i kojemu različite čudačine pripisao jest, i zato odlučeno je bilo: pervu u ovoj celoj okolici ovomu kipu sazidati, što imajući ovde zadosta kamena lahko izvesti se bi moglo; ali cerkva odlučena nebi bila onde stala gdje sada stoji i gdje je stari kip stajao, nego na bregu kod Marinovićeve zemlje, otkuda i prihadjajućem neprijatelju najglaglje iz daleka preko Gline spaziti bi bili mogli; ali volja Božja ova ne bijaše; jer triputah ruke zidanju ove cerkve prionule jesu, i uveke ono što kroz dan sazidano je bilo, kroz noć u jutro opet razrušeno nadjeno jest; tako da najzadnie na istome mestu, gdje kip stajao jest i cerkva sazidana i najboljim uspehom doveršena je...“ Župni ured Gora, *Spomenica župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori*, 37.

24 ĐURĐICA CVITANOVIĆ 1985., (bilj. 3), 278.

25 Župnik Leopold Felsner zapisao je u spomenicu župe: „...Iz nenada dodje zapovjed, da onaj put, koj vodi iz Gora prema križanju u Grabrje odmah se ukine, jer je odveć strm - i čisto novi drugi drum se izreže; eto vode na moj mlin. Bog sam meni pokazao je put po kojem stupati valja, samo nek bude kripka volja i blagoslov Božji. Pozovem ja župljane moje gdje zajedno sa sl. satnijom Gorskom... prvo stavim tužan stališ župne naše crkve, jošte od ... slavne Marije Majke Božje Gorske i liepu priliku kod ovog drumu novce zaslužiti, koja segurno nikada više nedodje, bilo tu prepirke i govora dosta i smutnje jošte i od onakvih, od kojih se čovjek to najmanje mogao nebi bio, ali neplašivo primio sam se posla, župljani pristali jesu, i mi ovdje liepe novce s kamenom zaslužili jesmo...“ Ukupna vrijednost svih radova bila je 4000 fl., a zidarske radove izveo je Bonifacije Oettolo iz Petrinje „... iz svoje osebjune bogoljubivosti, mnoga i bez svakoga računa ovoj crkvi učinio je“. Župni ured Gora, *Spomenica župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori*, 53.

26 „Sva četiri porušena zida u cinktoru zajedno s tornjem popravljena i iz novog pokrita. Ulaz od župne crkve

u crkvu sadašnjem ukusu suglasno uredjen i za vjekovitu uspomenu ovog sigurno ogromnog djela željezna vrata kroz bravara u Glini g...Levara uredjena.“ Župni ured Gora, *Spomenica župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori*, 53.

27 „Postoje prijedlozi da se izgradi ista crkva kakva je bila prije rušenja 1992. godine. Postoje i prijedlozi da se izgradi jednostavna crkva, bez obzira na njenu bogatu prošlost, koja će moći što prije poslužiti svojoj svrsi.“ LOJZO BUTURAC, Osam stoljeća župe Gore, Petrinja, 2004., 161. Na poziv gorskog župnika Andrije Šanteka, bio sam na ručku u župnom dvoru 8. rujna 1998. Na ručku su uz gorskog župnika bili i svećenici koji su služili koncelebriranu misu: petrinjski župnik vlč. Ivan Šestak, župnik iz Male Gorice vlč. Stjepan Levanić (koji je teško ranjen dok je bio župnik 1991. u Petrinji) te Franjo Horvat, župnik i dekan iz Topuskog. Nakon što je upoznat s našom željom da se rekonstruira templarski sloj crkve, Horvat je ocijenio da je to glupost i razbacivanje novca kojim bi se moglo napraviti pet drugih modernih crkava, da to kamenje ništa ne vrijedi i da takvu crkvu nitko ne treba. Kad sam mu pokušao objasniti njezinu visoku vrijednost i značenje za hrvatsku kulturnu baštinu, prekinuo me je i izjavio da narodu ne treba kultura nego crkve. Nakon što sam pripomenuo da se i ministar Biškupić suglasio s programom rekonstrukcije crkve, izjavio je da će on, kad se sljedeći put susretne s ministrom Njavrom i ministrom Hebrangom, tražiti da se novac ne rasipa na takve radove, nego da se njime grade nove crkve. Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda, zbirka dosjea – Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori, *Dnevnik radova* iz 1998. godine.

28 Osim glavnog oltara, u crkvi se nalazilo još pet oltara: oltar sv. Josipa, oltar sv. Ivana Krstitelja, oltar sv. Ane, oltar sv. Antuna Padovanskog i oltar Sveta tri kralja.

29 DORIS BARIČEVIĆ, Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske, Zagreb, 2008., 201.

30 Iznimku čini samo nekoliko drvenih skulptura koje su demontirane s oltara i sakrivene u kriptu, te odlomljena glava Mojsija koja je pronađena u gruhi. Skulpture su pronađene 1998. godine u ekstremno lošem stanju, nakon čega su prenesene i restaurirane u Hrvatskom restauratorskom zavodu.

31 Zanimljivo je da je crkva imala dva sakrarija, jednaka svojim osnovnim oblikom. Nakon miniranja ostao je sačuvan sakrarij na južnom zidu, koji je otkriven u postavljanju nove električne instalacije 1982. godine. Taj sakrarij imao je u dnu uklesano udubljenje u obliku školjke (Petrovo uho), koja je u sredini imala otvor koji je odvodio u jezgru zida. Drugi sakrarij istog trolisnog oblika koji se nalazio iza oltara, u osi istočnog zida, na dnu je imao okruglu plitku zdjelu čiji je izljev završavao na pročelju. U tu su nišu četnici postavili eksploziv, tako da od nje nije ostao sačuvan ni najmanji dio. Na sreću, postoje njegove fotografije, a arhitektonski ga je snimio Zorislav Horvat,

kojemu zahvaljujemo na ustupljenoj snimci, pa je bila moguća egzaktna izrada faksimila.

32 Od glavnog portala pronašli smo samo dva elementa, što nije bilo dovoljno za pouzdanu rekonstrukciju. Jedan je nedvojbeno pripadao nadvoju portala, a drugi, teško oštećen, vjerojatno bazi portala.

33 Andrija II. potvrđuje 1209. godine darovnicu svojeg oca Bele III. u kojoj navodi: „Trg pak koji im je naš otac blažene uspomene kralj Bela dao za rasvjetu crkve sv. Marije koja se nalazi u dvoru te braće (templara), neka bude na spomen njegov i naš nepromijenjen na tom mjestu vječno.“ LELJA DOBRONIĆ 1984., (bilj. 15), 29.

34 Stup visine 112 cm isklesan je iz sitnozrnatog pješčenjaka izrazite oker boje. Dolje ima jaki prstenasti baštun, a gore završava osmerostranim kapitelom kojem su stranice blago segmentno uvučene.

35 Izrazito pravilno klesani tamburi stupa imaju promjer 38,6 cm.

36 Veći element (53,2 x 25,2 x 19 cm) pronađen je u grupi sa zapadne strane južnih vrata, a manji, jače oštećeni element (39,5 x 24,5 x 24,5 cm) pronađen je tijekom razgradnje zidova kapele sv. Ane. Prema mjestima nalaza mora se zaključiti da je veći bio ugrađen u južni, a manji u sjeverni zid lađe, na mjestu otvora prema kapeli sv. Ane. Oba elementa imaju radijus 58,5 cm.

37 Osim tih ostataka tankog sloja žbuke s oslikom na stražnjoj strani ulomaka s motivom palmeta, u arheološkom iskopu pronađeni su fragmenti oslikane žbuke od kojih neki imaju dijelove natpisa, a na jednom klesancu južnog pročelja bila je očuvana mala površina gotičke oslikane žbuke. Taj trag ne upućuje na zaključak da je cijela crkva bila izvana ožbukana i oslikana, nego samo da se uz južni ulaz nalazila manja zidna slika nepoznatog sadržaja.

38 Prema zvoniku u osi pročelja, Ivan Žic-Rokov crkvu Majke Božje od Zdravlja u Krku datira u drugu polovicu 11. stoljeća „ili najdalje 12. st.“ IVAN ŽIC-ROKOV, Romanička crkva Majke Božje od Zdravlja u Krku, u: *Bulletin JAZU XV-XXII*, 1-3 (1967./1974.), Zagreb, 13.

39 IMRE TAKACS (ur.), *Pannonia Regia, umjetnost zapadne Mađarske 1000.-1541.* Pannonia Regia, művészeti a Dunántúlon 1000.-1541., katalog izložbe, Budimpešta, 1994., 70, 101, 133.

40 „Ta izuzetna crkva, gradnja koje je započela poslije 1219. godine, mogla je značiti preokret u graditeljskoj praksi i ukusu, no slavonska sredina nije joj bila dorasla, kao ni pedeset godina kasnije, kada se takav slučaj još drastičnije ponovio prilikom podizanja Timotejevog svetišta zagrebačke katedrale.“ JOSIP STOŠIĆ, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o Zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag, devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094.-1994.*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej Mimara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), Zagreb, 1994., 127.

41 MARIJAN ZADNIKAR, Srednjeveška arhitektura karuzijanov, Ljubljana, 1972., 193.

42 Predrag Marković i Krešimir Karlo tlocrtnu sličnost nalaze samo u crkvi hospitalaca u Sziraku, PREDRAG MARKOVIĆ, KREŠIMIR KARLO 2014., (bilj. 15), 2.

43 Na području Mađarske samo su dva templarska lokaliteta (Esztergom, Keresztesy), dok ih je trinaest na području Hrvatske.

44 Vidjeti templarske crkve u Coulommiersu, Chevru, Cressacu, Avalleuru, Saint Martin des Champsu, Fouillouxu i Marchesoifu.

45 CHRISTOFER HERRMANN, Burgen im Ordensland, Würzburg, 2006.

46 Za terensku arhitektonsku snimku niše i ovom prigodom zahvaljujemo Zorislavu Horvatu.

47 Pronađen je jedan element koji je nedvojbeno pripadao nadvoju glavnog portala i jedan dijelom preklesani element koji je vjerojatno pripadao bazama glavnog portala, što nije dalo dovoljno podataka za njegovu rekonstrukciju.

48 Članak smo završili riječima: „Međutim građevinski radovi na obnovi župne crkve teško mogu započeti sredstvima koja isključivo osigurava Ministarstvo kulture. Iz nejasnih razloga izostalo je sufinanciranje obnove od strane Ministarstva obnove. Tek sjedinjavanjem sredstava Ministarstva obnove, Ministarstva kulture i Nadbiskupije moći će započeti građevinski radovi i kroz razumno razdoblje od najviše tri godine dovršiti sve predviđene radove.“ DRAGO MILETIĆ, MARIJA VALJATO FABRIS, Projekt rekonstrukcije župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori, u: *Riječi*, 1-2 (2003.), Matica hrvatska, Sisak, 139.

49 Oba projekta arhitekture izradila je Marija Valjato Fabris, d.i.a., projekt statike izradio je „Lokošek projekt“ d.o.o., projekt elektrike i gromobrana Elektro Samobor d.o.o.

50 Župni ured Gora, *Spomenica župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori*, 53.

51 U župnoj crkvi preko puta ceste, u 17. st. u živoj, vrlo kvalitetnoj stijeni istovrsnog kamena iskopana je kripta, a taj se sloj kamena pouzdanu spušta i na prostor spomenutih jama.

52 Župni ured Gora, *Spomenica župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori*, 39.

53 Za odabir kamena angažirali smo dr. Branka Crnkovića, a za istražne radove i vađenje kamena angažirano je poduzeće „Kamen Pazin“ d.o.o.

54 Sva sredstva za radove do tada je osiguravalo Ministarstvo kulture RH, a radove je vodio Hrvatski restauratorski zavod.

55 Bulom pape Benedikta XVI. uspostavljena je Sisačka biskupija 5. prosinca 2009. godine, a zaživjela je izvršenjem bule o osnivanju 6. veljače 2010. godine te ređenjem i preuzimanjem službe prvog biskupa, dotada pomoćnog zagrebačkog biskupa mns. Vlade Košića.

56 Službeno je crkva Uznesenja B. D. Marije u Gori proglašena marijanskim svetištem na blagdan Velike Gospe 2013. godine.

57 Odabrano je poduzeće „Međimurje-graditeljstvo“ d.o.o., i nadzorni inženjer (prema izboru Biskupije) Damir Foretić, d.i.a., a projektantski nadzor dogovoren je najprije s HRZ-om, a nakon odlaska radnog tima u mirovinu, Biskupija je sklopila autorski ugovor s Marijom Valjato Fabris, d.i.a. i Dragom Miletićem, prof.

58 Unutar jednog bloka izvađenog sibića bilo je vrlo čvrstih dijelova, ali i onih koji su se više ili manje osipavali, dakle nije bio dovoljno postojan na mrazu.

59 Na prijedlog stručnjaka („Kamen Pazin“) odabran je kamen vrste miljevina, sitnozrnati vapnenac koji se s kamenom vrste tenelija vadi u kamenolomu Mukoša kod Mostara, a upotrebljavan je u rekonstrukciji mostarskog Starog mosta i crkve u Voćinu. Miljevina se pokazala krajnje nepovoljnom za ovo podneblje, odnosno neotpornom na mraz.

60 U odabir novog kamena uključen je dr. Ivan Tomašić s RGN fakulteta.

61 Plivitom su građeni svi spomenici u Jajcu, a Jajce ima oštru kontinentalnu klimu. Među spomenicima se svakako ističe zvonik crkve sv. Luke, najstariji romanički zvonik u kontinentalnom dijelu Balkana.

62 Konzervatorsko-restauratorske radove na kamenoj plastici izveli su restauratori Kamenko Klofutar, Tonko Fabris i Danijel Štimac, a klesarske radove poduzeće Kamen Pučišća d.o.o. Na kraju je crkva pokrivena arišovom kalanom šindrom, unutrašnjost je ožbukana, na prozorima je izvedeno vitražno ostakljenje („Stab“ d.o.o.), a na pod su postavljene tavole vel. 23 x 23 cm. Elektrificirana zvana posvećena su na Veliku Gospu 2014.

63 Na drveno pjevalište ugrađeno u prvoj obnovi crkve ukazivali su tragovi triju ležaja drvenih greda na sjevernom i južnom zidu.

64 Ostakljivanje vitražnim romboidnim ostakljenjem izvelo je poduzeće „Stab“ d.o.o. iz Zagreba.

65 Vratna krila glavnog ulaza u crkvu i vratno krilo vanjskih vrata sakristije riješeno je prema fotografijama, a u detalju prema istodobnim i jednakim izvornim vratima na kapeli sv. Ivana i Pavla u Gori.

66 Škropionica je kao spolija bila uzidana u zid barokne kapele sv. Ane.

67 Za uspješan završetak građevinskih radova na rekonstrukciji crkve u Gori zaslužna je prije svih Sisačka biskupija, koja je usprkos obnovi prostorno manje crkve od priželjkivane, prepoznala značenje i vrijednost rekonstrukcije ranogotičke templarske crkve te je tijekom njezine obnove podnijela najveći dio tereta. Velike zasluge ima i izvođač građevinskih radova. Rijetko susrećemo građevinsko poduzeće koje izvodi radove s tolikom pažnjom, ozbiljnošću i željom za postizanjem kvalitete, pa čak i u onim radovima za koje nisu imali nikakva prethodnog iskustva. Za crkvu kakva je sada pred nama, a ne neka drugačija crkva, a za

što su se iskazivale želje, razumljivo, najveće zasluge ima projektant - Hrvatski restauratorski zavod.

68 Projektant obnove cinktora i okoliša crkve je Davor Salopek, d.i.a.

69 LJUBO KARAMAN, Razmatranje na liniji krilatice „Konzervirati a ne restaurirati“, u: *Bulletin JAZU*, 1-3 (1965.), Zagreb, 44-89.

70 Nakon velikih društvenih promjena 1990-ih godina i osamostaljenja niza država, rekonstruirane su građevine od nacionalne važnosti koje su prethodno bile srušene iz ideoloških razloga, kao Kuća Crnoglavih u Rigi (14. st.), razorena 1948., rekonstruirana 1998.; u Kijevu manastir sv. Mihaja (12.-17. st.) razoren 1937., obnovljen 2000., katedrala u Moskvi (19. st.), razorena 1931., obnovljena 1999. Požar je 1994. posve uništio u Barceloni Gran Teatro del Liceu (19. st.), koji je obnovljen 1999., u Veneciji je požar 1996. uništio Gran Teatro La Fenice, koji je obnovljen 2003. WINFRIED NERDINGER (ur.), *Geschichte der Rekonstruktion, Konstruktion der Geschichte*, katalog izložbe (München, Pinakothek der Moderne, 22. srpnja - 31. listopada 2010.), München, 2010.

71 Crkva je visoka 91,23 m, u njoj su 1854 sjedeća mjesta. Uklonjeno je 23.000 m³ urušenog materijala, u crkvu je ugrađeno oko 500.000 klesanaca i 3539 spolija. Ukupni troškovi rekonstrukcije iznosili su 131.000.000 eura (neto). Do posljednje pojedinosti rekonstruirana je unutrašnjost crkve s bogatim zidnim oslikom i opremom. DIETER ZUMPE, *Die Frauenkirche zu Dresden*, Dresden, 2006.

72 Na ulazu u Kraljevski dvorac postavljene su spomen-ploče projektantima obnove, arhitektima Janu Bogusławskom i Piotru Bieganskom.

73 „U Zadru je izravan pogodak bombe uništio do temelja krstionicu do katedrale i Sv. Donata. Krstionica nije bila uopće obnovljena, jer ambijent i bez tog vrijednog spomenika djeluje skladno i cjelovito. A da je bilo potrebno graditi novu krstionicu, mislim da bi bilo neumjesno obnoviti je u oblicima dalekog starokršćanskog doba i da bi bilo bolje dati joj suvremeniji izgled...“ LJUBO KARAMAN 1965., (bilj. 69), 61.

74 „U teško nastradalom Zadru bomba je pogodila crkvu Gospe od Zdravlja i srušila crkvenu lađu, a poštedita svetište; ono je ostalo u upotrebi kao kapela, a konture lađe su samo naznačene na terenu.“ LJUBO KARAMAN 1965., (bilj. 69), 59.

75 LJUBO KARAMAN 1965., (bilj. 69), 89

76 „Kako svi potrebni elementi postoje, Hrvatska bi mogla imati jednu od najcjelovitijih i najizvornijih templarskih crkava na svijetu.“ VLADIMIR P. GOSS, *Četiri stoljeća europske umjetnosti 800.-1200.*, Zagreb, 2010., 195.

Summary

Drago Miletić, Marija Valjato Fabris

RECONSTRUCTION OF THE TEMPLAR PHASE OF THE PARISH CHURCH OF THE ASSUMPTION OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN GORA

According to a 1209 document by King Andrew II, as early as the 12th century there existed in the Templar court (commandery) in Gora a Romanesque church dedicated to the Virgin Mary, at the site of an existing early-Gothic church, which was renovated in the Baroque period. During the Ottoman conquest, the church suffered severe damage, but was thoroughly renovated after the Banovina region was re-conquered. In the 19th century, the church was greatly extended, only to be burnt down and later mined in the Croatian War of Independence. After the war was over, the ruins were cleared and the remaining walls were investigated. Some thus far unknown features of the earlier, Romanesque church were revealed, as well as the entire layout of the later-date, early-Gothic church, erected in the first quarter of the 13th century. After removing the portions of construction from the Baroque period, the original supports of the early-Gothic vault came into view, as well as lower parts of the original bell cote, parts of the original windows and southern doors. Also, the demolition uncovered the remaining sections of the vaulting system and other architectural details of the later-date Templar church. Particularly significant were the finds of architectural decorations from the Romanesque church, which were embedded into the early-Gothic Templar church, revealing an exquisite level of artistry on the part of its masons.

The surviving walls from the Baroque phase of the Church of the Assumption of the B. V. Mary were degraded

by the explosion to such an extent that their remaining portions needed to be deconstructed. The research revealed the features of the Templar church – its unified rectangular layout with no spatial emphasis on the sanctuary. The church interior thus recalled a knights' hall rather than a church proper, the façade masonry was made up of regularly-shaped slabs and there existed a series of bases and as many as 22 capitals. Along with other fine details of the Templar phase, the church in Gora was revealed to be the best-preserved Templar church not only in Croatia but within the wider region.

All phases of the church were valorized. The walls have been preserved to a high degree, along with sections of the vaulting system and other details retrieved from the demolition, including all the necessary information on the geometry of the church. This ultimately directed the conservation efforts towards reconstructing the Templar phase.

The reconstruction of the church required some compromise. Due to functional necessities, the modest Baroque sacristy was reconstructed, while in the west front that was brought down during the 1863 extension of the church, the stone frame of the Baroque doorway was re-embedded.

KEYWORDS: *Gora, Templars, Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, reconstruction*